

Folklorinė atmintis: retrospektyvus santykis su vieta lietuvių liaudies sakmėse

R A D V I L Ė R A C Ė N A I T Ė

Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas

ANOTACIJA. Straipsnyje aptariamos teorinės atminties tyrimo prielaidos mokslininkų darbuose ir aiškinamasi, kiek juose galima rasti metodologinių įžvalgų, tinkamų atskleisti ir folklorinės atminties problematikai. Siekiant iliustruoti folklorinį vietos atminties ir atminties vietų supratimą, plačiau analizuojamos lietuvių etiologinės sakmės ir padavimai, šiek tiek aptariamos mitologinės sakmės. Mėginama gvildinti, kaip prisiminimai apie praeitį įtvirtinami skirtinguose sakmių žanruose ir kaip jie sąveikauja su kraštovaizdžiu, paversdami jo objektus atminimo vertomis vietomis. Taip pat atkreipiamas dėmesys į naratyvuose ryškėjantį aksiologinį regimosios aplinkos vertinimą, kuris motyvuoja vieno ar kito objekto galimybes būti prisimintam ir atsimenamam, bei antropomorfinę žiūra paremtą kraštovaizdžio kaip atminties vietos traktavimą.

RAKTAŽODŽIAI: etiologinės sakmės, mitologinės sakmės, padavimai, folklorinė atmintis, atminties vieta.

ĮVADAS

Tradicinę žodinę kultūrą visų pirma galima pavadinti atminties kultūra, nes tradicijos gyvavimas ir jį užtikrinantys kartotiniai veiksmai yra neatsiejamai susiję su mnemotininiais procesais. Tradicijos kartotę pagrindžia informacijos perėmimas įsimenant, išsaugojimas atmintyje ir perdavimas atsimenant. Taigi atmintis yra heterogeniškas ir daugiasluoksnis dialogas tarp praeities faktų ir dabarties situacijos (Peltonen, Salmi-Niklander 2007: 4). Dera sutikti, kad atminties fenomenas pirmiausia yra žmogaus sąmonės duotybė. Praeities suvoktys galimos tik dėl to, kad žmonės geba sistemingai įsiminti ir tokiu būdu išlaikyti tai, kas jų patirta, o prireikus, vėl grąžinti šias žinias iš atminties gelmių į sąmoningo mąstymo plotmę. Vadinasi, atminties fenomenas yra grįstas socialine orientacija, kuriamąja galia ir diskursyviu pobūdžiu (ten pat: 5). Ir tada, kai prisiminimai glūdi žmogaus pasyviojoje atmintyje, ir tada, kai atsimenama kryptingai, atminčiai yra būdinga tam tikra naratyvinė struktūra. Taigi prisiminimas visuomet yra

pasakojimas apie praėjusį laiką. Šitaip į praeitį yra orientuoti ir daugelis sakytinio folkloro kūrinų.

Be to, atmintis, kaip tam tikra slinktis laiko tėkmėje, visada yra susijusi ir su erdvės, vietos matmeniu. Tai yra ne tik atsiminimų masyvo lokalizavimas simbolinėje žmogaus sąmonės erdvėje, bet ir kiekvieno atskiro prisiminimo susiejimas su konkrečia vieta, kurioje vyko įsimintas įvykis. Pasak erdvės ir vietos fenomenologiją tiriančio filosofo Edwardo S. Casey, taip yra todėl, kad mūsų pasaulis visų pirma yra patiriamas kaip erdvinis tūris, vadinasi, ir visi jame esantys objektai gali būti suvokiami kaip egzistuojantys jame tik tada, jei jie užima tam tikrą vietą (Casey 1998: 4). Kadangi atmintis yra selektyvi, prisiminimuose tam tikros vietos yra išskiriamos iš kitų ir taip įgyja savito reikšmingumo ir svarbos likusios erdvės atžvilgiu. Panašiai ir folkloro naratyvuose atmintis yra svarbus erdvės modeliavimo elementas, o gamtovaizdžio objektai gali tapti tam tikromis žmogui aktualių atsiminimų talpyklomis. Tokios erdvinės pasaulio struktūros sa- vaip „saugo“ ir užtikrina tradicinės atminties gyvavimo mechanizmus.

Taigi žemė, jos paviršius, kuo nors išsiskiriančios natūralaus ar kultūrinio kraštovaizdžio vietos ne tik tampa prielaida rasti apie jas pasakojamiems naratyvams, bet ir akstinu nuolat tą naratyvą atsiminti ir pasakoti. Dėl to galima tarti, kad ne tik žmonės kuria pasakojimus apie juos supantį kraštovaizdį, bet ir jo objektai generuoja tam tikras reikšmes, kurios ir papasakojamos naratyvuose¹.

Kadangi klasikinio folkloro klestėjimo laikų pateikėjo jau nebegalime paklausti tiesiogiai, kokius atsiminimus jam sukeldavo visas jo gimtinę supantis gamtovaizdis ar kraštovaizdžio paminklai, kitos simbolinę prasmę turinčios vietos, tenka tokią atminties turinio sampratą, praeities percepcija paremtą santykį su vizualine krašto istorija mėginti išskaityti iš tautosakos. Straipsnyje kaip tyrimų objektas pasitelkiami klasikinio sakytinio folkloro tekstai. Daugiausia nagrinėjamos lietuvių etiologinės sakinės ir padavimai, šiek tiek aptariamose mitologinės sakinės. Remiamasi iki šiol dar menkai į mokslinę folkloristikos apyvartą įtrauktais „Lietuvos žemės vardyno“ anketose² esančiais tautosakiniais duomenimis apie kraštovardžius. Folklorinės atminties tyrimui etiologinių, mitologinių sakmių ir padavimų tekstai ypač parankūs, nes jie visi savaip interpretuoja istoriją kaip atsiminimą apie seniau esą buvusius įvykius, sujungia (istorinę) atmintį su regimuoju kraštovaizdžiu kaip konkrečia atminties vieta. Šiuose naratyvuose geriausiai užsifiksavusios lietuvių liaudies pasaulėžiūrai būdingos kolektyviai išreikštos tradicinės kaimo bendruomenės sisteminės pažiūros į kraštovaizdį kaip

1 Plačiau apie tai žr. Racėnaitė 2012.

2 „Lietuvos žemės vardyno“ anketos (1935–1939 m.) saugomos Lietuvių kalbos instituto Vardyno skyriuje. Už galimybę naudotis perfotografuota anketų medžiaga dėkoju dr. Vyktintui Vaitkevičiui.

specifinę vietą ir folklorinė istorijos samprata. Dėl ribotos straipsnio apimties aptarsime tik kai kuriuos reikšmingesnius tokio supratimo ypatumus.

Straipsnyje visų pirma siekiama aptarti teorines atminties analizės prielaidas mokslininkų darbuose ir pasižiūrėti, kiek šiuose, dažniausiai su kitais humanitarinės ir socialinės minties kontekstais susijusiuose tyrimuose galima rasti metodologinės atspirties folklorinės atminties problematikai atskleisti. Be to, mėginama analizuoti, kaip atsiminimai apie praeitį įtvirtinami skirtinguose sakmių žanruose ir kaip jie sąveikauja su kraštovaizdžiu, paversdami jo objektus atminimo vertomis vietomis. Taip pat atkreipiamas dėmesys į naratyvuose ryškėjantį aksiologinį santykį su regimąja aplinka ir antropomorfinė žiūra paremtą kraštovaizdžio kaip atminties vietos traktuotę.

TEORINIS TYRIMO KONTEKSTAS. FOLKLORAS KAIP ATMINTIES VIETA

Pasaulyje atminties kaip tam tikro socialinio ir kultūrinio fenomeno tyrimai turi jau gana ilgą istoriją. Atskirai paminėtini Maurice'o Halbwachso (1992), Aleidos ir Jano Assmannų (Assmann J. 1995; Assmann A. 2002; Аксман Я. 2004), Pierre'o Nora (1989; Hopa 1999) veikalai. Folkloristams šių autorių atlikti tyrimai visų pirma yra aktualūs kaip bendras sociologinis ar istorinis atminties reiškinių tyrimų kontekstas. Kita vertus, tokia kitų sričių mokslininkų atminčiai skirtų tyrimų patirtimi yra paranku pasiremti kalbant apie bendruosius folkloro, kaip istoriškai susiklosčiusio retrospektyviai orientuoto pasaulio matymo būdo, ypatumus ir jų nulemtas praeities įtekstinimo raiškas.

Vienas pirmųjų humanitariniams mokslams svarbiu būdu atminties prigimtį konceptualiai apmąstė prancūzų mokslininkas M. Halbwachsas savo 1925 metais pasirodžiusiame darbe *Socialiniai atminties rėmai* ir vėliau išėjusioje bei ne kartą jau po autoriaus mirties perleistoje knygoje *Kolektyvinė atmintis* (1992). M. Halbwachsas išskyrė trijų kategorijų atmintis: individualią, susijusią su asmeniniais išgyvenimais; kolektyvinę, t. y. bendrą visai visuomenei, ir istorinę, kuriamą istorikų ir kitų praeities tyrinėtojų (Halbwachs 1992: 22–87). Būdamas sociologas, jis daugiausia dėmesio skyrė kolektyvinės atminties sampratai. Pasak mokslininko, atminties tyrimams svarbesnė ne atskirų individualių atminčių analizė, bet gilinimasis į tai, kokią įtaką atmintis daro bendruomenei, kaip jos vyksmą veikia socialinė realybė, nes įprastai tik visuomenėje formuojasi žmonių gebėjimas atsiminti, atpažinti ir lokalizuoti savo atsiminimus (ten pat: 38). Kaip teigia tyrinėtojas, net ir tada, kai žmogus mano si patį prisimenąs tam tikrą įvykį, iš tiesų daugelis jo prisiminimų yra kolektyvinės prigimties, nes jų atsiminimas / neatsiminimas yra palaikomas kitų bendruomenės narių. Taigi atskiram indivi-

dui neįmanoma ką nors aiškiai prisiminti be visuomeninio konteksto, nes tik bendruomenė pateikia medžiagos atminčiai, pastūmėja individą vienus dalykus atsiminti, o kitus pamiršti. Be to, kolektyvinė atmintis gali skatinti individus jaustis atsimerančiais netgi tai, ko jie niekada nėra patyrę (ten pat: 22–49).

Galima išvelgti tam tikro funkcinio panašumo tarp M. Halbwachso kolektyvinės atminties apibrėžimo ir tradicijos sampratos folkloristikoje. Todėl mokslininko išsakytos mintys apie kolektyvinės atminties prigimtį atrodo svarbios ir taisyklingos, gilinantis į folkloro kaip tradicinės bendruomeninės kūrybos slėpinius. Tradicinė tautosaka visų pirma yra kolektyvinė kūryba, jos kūrėjas yra „tauta, jos įvairūs sluoksniai, žmonių grupės“, o nuo individualios kūrybos ją skiria tai, kad ji yra „anoniminė, bevardė, jos autorius nežinomas“ (Sauka L. 1998: 11). Bendruomeninis tautosakos radimosi, atsiminimo ir sklaidos pobūdis susijęs ir su jos kaip kanoninio, labiau kartote nei stipriu individualumu paremto reiškinio prigimtimi, t. y. kolektyvine (savi)reguliacija. Todėl, kalbant apie tradicinę žodinių folklorą, iš tiesų galima tarti, kad jo istoriniam stabilumui, vaizdinių ir siužeto schemų perimamumui svarbesnė buvo kolektyvinė atmintis, o individuali atmintis daugiau prisidėjo prie tautosakos raidos ir su tuo susijusių pamažu vykusių pokyčių.

Kolektyvinės atminties ypatumams skirtais M. Halbwachso apibendrinimais galima pasiremti ir kalbant konkrečiai apie mus dominančius naratyvus – etologines, mitologines sakmes bei padavimus – ir juose vaizduojamų mitologinio pobūdžio įvykių santykį su istoriškumu. Panašiai kaip ir kolektyvinės atminties atveju, šių žanrų kūriniuose kai kurie įvykiai gali būti pateikiami kaip tam tikros autentiškos individualios patirtys, nors folkloristui yra akivaizdu, kad atitinkami vaizdiniai kyla iš kolektyvinio tradicijos aprobuoto patyrimo. Analogiškai kaip ir kalbant apie istoriškai susiformavusius kolektyvinės atminties įvaizdžius, kai teigiama prisimenant tai, kas iš tiesų nepatirta, ir tautosakoje nėra tikrinamas pateikėjo išgyvenimų tikrumas ar melagingumas, o atitinkami folkloriniai liudijimai suprantami kaip savito santykio su istorine realybe išraiška.

Kalbant apie tautosaką kaip savitą folklorinės atminties rūšį, reikšminga yra ir prancūzų tyrinėtojo P. Nora sukurta atminties vietų (pranc. *lieux de mémoire*) koncepcija (Nora 1989; Hopa 1999). Pasak jo, svarbu atskirti istoriją ir atmintį kaip dvi skirtingas praeities suvokimo formas. Tikroji atmintis – tai vadinamųjų primityviųjų archajinių bendruomenių kolektyvinė atmintis, kuri yra susijusi su tradicijos šiluma, su lėta papročių kaita, iš protėvių perimtų dalykų kartote, veikiant giluminiam istoriniam pojūčiui (Hopa 1999: 17). Tokioje kolektyvinėje atmintyje praeitis iš tiesų nelaikyta praeitimi, nes per atsiminimą, kartojimą to, kas jau buvo, ji nuolat aktualinama dabartyje. Praeities pajautos jausmui atsirasti leido skilimas tarp „dabar“ ir „anksčiau“ (ten pat: 3). Tokios kolektyvinės atmin-

ties gyvavimo pabaigą P. Nora sieja su agrarinės, žemdirbių visuomenės išnykimu. Jo nuomone, kuo mažiau atmintis yra išgyvenama kolektyviai, tuo labiau jai reikia specialistų, kurie rūpintųsi jos palaikymu. Tokią atmintį regime dabar, kai ji yra virtusi „archyvine“, kai rūpinamasi atskirų materialinių artefaktų surinkimu, jie „uždaromi“ įvairiose atminties institucijose ir taip tikimasi išsaugoti juos kaip praeities ženklą ateities kartoms. Tokioje terpėje randasi ir vadinamosios atminties vietos – kolektyviniam identitetui svarbi praeities dalis ar istoriškai susiformavęs kitas fenomenas, kaip antai: reikšmingos vietovės, lemtingi praeities įvykiai, kultūriniai tekstai, paminklai, šventės bei memorialiniai paminėjimai ir kitokie tautinei atminčiai svarbūs ženklai. Taigi atminties vietos – tai savotiškos kolektyvinės atminties liekanos, kraštutinė memorializuoti siekiančios sąmonės egzistavimo istorijoje forma (ten pat: 26–28). Tokios atminties vietos kaip atskiri objektai nukreipia mūsų žvilgsnį į atmintį kaip visumą (ten pat: 43).

Pažymėtina, kad savo darbuose P. Nora apie atmintį ir jos prigimtį yra linkęs kalbėti daugiau eseistiškai pagaviai nei mokliškai objektyviai. Abejonių kelia jo formuluojama žemdirbių visuomenės kaip vienintelės tikros kolektyvinės atminties saugotojos koncepcija ir moderniajai visuomenei būdingų atminties pasireiškimų tik ribotose atminties vietose samprata. Mūsų nuomone, šis darbinis atminties vietų apibrėžimas puikiai tinka nusakyti ir tradicinėje agrarinėje visuomenėje gyvavusios tautosakos (taip pat ir mus dominančių etiologinių ir mitologinių sakmių bei padavimų) santykiui tiek su savaip interpretuota realia krašto istorija, tiek su imaginaciniais mitologizuoto kraštovaizdžio ir folklorizuotos praeities elementais.

Lietuvoje tyrimai perspektyvia atminties kultūros tema dar tik prasideda. Daugiausia šioje srityje yra nuveikę istorikai. Paminėtini Alfredo Bumblausko (2005), Alvydo Nikžentaičio (2004, 2009a, 2009b), Vasilijaus Safronovo (2008a, 2008b, 2009a, 2009b) straipsniai, Dariaus Staliūno (2008) knyga. Šiose publikacijose išsamiai pristatomi pagrindinių atminties koncepto tyrinėtojų užsieniečių darbai ir atitinkamos metodologinės įžvalgos, aktualios Lietuvos istorijos tyrimams, o kai kuriuose netgi pradama mokslinė kritinė diskusija dėl tam tikrų su memorialine kultūra susijusių apibrėžimų (pvz., ne tik filologinės, bet ir metodologinės tokių sąvokų, kaip „istorinė kultūra“ ir „atminties kultūra“, skirtys) ar net dėl atskirų autorių (pvz., Jørno Rūseno (2007) teorinių įžvalgų – žr. Safronovas 2007). Istorikų darbuose daugiausia nagrinėjami viešieji atminimo kultūros vaizdiniai, dažnai susiję su politine valia, t. y. oficialia institucionalizuota atmintimi ir jos „iš viršaus“ formuojamais istoriniais atminties diskursais. Žinoma, galima tarti, kad ir folklorinei tradicijai yra būdinga istoriškai susiklosčiusi bendruomenės gyvenimo reguliavimo funkcija, kuri atmintyje įprasminamu praėjusių kartų patyrimu grindžia savojo meto normatyvinius elg-

senos modelius, taigi tarsi pasako, ką ir kaip dera prisiminti iš protėvių patirties. Vis dėlto tradicijos atveju tokie reguliaciniai mechanizmai yra greičiau vidiniai ir nesąmoningi, o ne kryptingai išorinių jėgų formuojami reiškiniai. Tuo tarpu viešųjų politizuotų atminties naratyvų įdiegimas ir įsigyvenimas visuomenėje vyksta gerokai greičiau. Taip pat dera sutikti, kad istorinė ideologijų kaita gali per gana trumpą laiką drastiškai išpreparuoti ne tik viešąją opinią ir joje tarps-tančius tautinius istorinės praeities vaizdinius, bet ir esmingai paveikti vidinę folklorinės atminties vaizdinį.

Atminties tyrimų paradigma, kaip specifinė tautosakos analizės metodologi-ja, lietuvių folkloristikoje plačiai dar netaikoma. Iš naujesniųjų tyrimų, kuriuose vienaip ar kitaip integruojamos atminties teorinės ir metodologinės sampratos, mėginama gryninti folklorinės atminties konceptą, paminėtini folklorisčių Vil-mos Daugirdaitės (2009), Vitos Ivanauskaitės-Šeibutienės (2003, 2009), Bronės Stundžienės (2007a, 2007b, 2011) tyrimai. Tačiau pažymėtina, kad atminties paradigmu taikymas daugelyje šių straipsnių yra gana sporadiškas, iki galo ne-išgrynintas, trūksta tvirtesnio teorinių prieigų ir empirinių duomenų susiejimo. Vis dėlto ši išlyga taikytina ne visais atvejais. Tai, kad ši metodologinė atmin-ties tyrimų prieiga folkloristus masina rimčiau, patvirtina iš tiesų konceptualūs ir net, sakytume, etapiniai Linos Sokolovaitės (2012) ir Bronės Stundžienės (2012) straipsniai, konkrečiai skirti metodologinėms atminties tyrimo priei-goms aptarti.

Žinoma, būtina turėti omenyje, kad ir iki mnemoninių tyrimų humanitari-niuose ir socialiniuose moksluose buvo, kone nuo pat folkloristikos kaip mokslo susiformavimo pradžios pasakojamoji tautosaka buvo reflektuojama kaip istorinę prigimtį turintis, retrospektyviai apie praeitį kalbantis reiškiny. Anot B. Stun-džienės, „ankstesnėse tradicinio folkloro tyrimo strategijose nekvėstionuota ži-nojimo, kad tautosakinė kūryba gimsta ir veikia kaip tradicijos atmintis“ (Stun-džienė 2012: 36). Folkloro tekstų sugretinimas su netekstine realybe, istorinės praeities įvykiais, reikšmingomis vietomis ar asmenybėmis, pasak rusų folkloris-to Jurijaus Nekliudovo, yra viena pagrindinių moksle apie tautosaką nagrinėjamų problemų (Неклюдов 2007: 77). Toks folkloro ir folkloristikos uždavinių suvoki-mas išliko ir iki šiol, o naujai formuluojamos atminties mechanizmų tyrimo pa-radigmos suteikia papildomų instrumentų tautosakai kaip istoriškai angažuotam reiškiniui analizuoti.

Atminties tyrimai aktualūs folkloristams dėl pačios folkloro prigimties, visų pirma dėl jo kaip tradicijos saistomos ir sąlygojamos kūrybos rūšies pobūdžio. O tradicija ir yra tai, kas mus susieja su praeitimi, kas iš ten į dabartį per kartų kartas mums perduoda svarbias prasmes. Pasak Jurgos Jonutytės, „tradiciją patiriame būtent kaip laiko turinius, kaip laiko užpildymą, ar veikiau – kaip to, ką girdime,

skaitome bei matome, prisipildymą laiku“, tradicija yra „laiką nuo tada iki dabar užpildanti ir suvienijanti, o kartu <...> laiką nuo tada iki dabar pranokstanti pras-mė“ (Jonutytė 2008: 13). Galima konstatuoti, jog šios mintys tinka ir folklorinei atminčiai apibūdinti.

Mokslinis požiūris į naratyvus kaip į praėjusių laikų aidą atskleidžia, kad iš tiesų tradicija iki mūsų perneša ne tiek žinias apie praeitį, kiek kolektyvinės sąmonės matricas, kurios neretai turi mitologines ištakas, arba dar tiks-liau – perteikia mums istorinius prisiminimus, atrinktus ir struktūruotus pa-gal tas matricas (Неклюдов 2007: 77). Tokius folklore užfiksuotus atsiminimus įmanoma deramai suprasti tik ištyrus bendruomenės kuriamų tekstų specifiką ir jų kultūrinės transmisijos kelius, taip pat turint omenyje istorinių gyvenimo faktų atrankos, hierarchizacijos, redukcijos ir kompresijos mechanizmus, praeit-ties projekcijų kolektyvinėje atmintyje prielaidas ir jų abiejų – istorinės praeities ir kolektyvinės atminties – įtaką formuojantis žodiniam „istoriniam naratyvui“ (ten pat). Vadinasi, galima kelti prielaidą, kad žodinis epinis pasakojimas nėra ribota istorinių įvykių fikscija ar nevykęs informacijos saugojimo būdas, bet iš istorinių atsiminimų konstruojamo savojo epinio pasaulio, epinės istorijos modelis (ten pat).

Taigi galima tarti, kad tradicinis folkloras pačiomis savo ištakomis ir prigim-timi yra neatsiejamai susijęs su folklorine atmintimi. Tokia folklorinė atmintis yra konkrečiai bendruomenei imanentiška, nereflektuojama atmintis: ką prime-na ir prisimena tradicija, tą prisimena ir pavienis žmogus – tautosakos tekstų pateikėjas, negalvodamas, ar tai verta atsiminti. Tačiau ir tradicinėje agrarinėje kaimo bendruomenėje galimi atminties individualizacijos atvejai, kai iš bendro atminties aruodo pateikėjai selektyviai pasirenka tik tam tikras jiems reikšmingas atminties vietas ir apie jas pasakoja folkloro kūrinuose, o turėdami tokio kūry-biško pasirinkimo teisę, jie gali tradiciją pildyti ir turinio bei formos novacijomis, kurios prisideda prie tradicijos raidos proceso.

Atmintis visada skleidžiasi ne tik temporalinėje sferoje, bet ir erdvinėje di-mensijoje. Prisiminimuose aplinka, be objektyviai regimų formaliųjų raiškos formų, visada savyje rėpia ir aksiologiškai įkrautą kultūrinio vietovaizdžio plot-mę, kuri, pasak lenkų tyrinėtojos Annos Górkos, yra kupina simbolinio turinio, reikšmių ir verčių, suteiktų jai vietinės bendruomenės (Górka 2011: 248). Todėl galima sakyti, kad regimasis kraštovaizdis yra savotiški erdviniai kultūrinės at-minties rėmai. Laiko tėkmėje susidaręs vietos bendruomenės identitetas ir visai tautai bendrės istorijos vaizdiniai su kraštovaizdžiu sąveikauja daugeliu būdų. Viena iš tokių realizacijų – tai šitokius įvietintus atminties turinius savitai inter-pretuojantys folkloro kūriniai.

VIETOS ATMINTIS IR ATMINTIES VIETOS
LIETUVIŲ FOLKLORO NARATYVUOSE

Pažymėtina, kad visose lietuvių sakmėse yra pasakojama apie seniau nutikusius įvykius. Etiologinėse sakmėse – tai labai seniai, *laikų pradžioje* įvykę dalykai. Padavimai perteikia menamos istorinės praeities, t. y. jau tarsi *mūsų gyvenamo laiko*, įvykius. O mitologinėse sakmėse viskas daugiausia fokusuojama į nūdieną ir vyksta nesenoje, pavadinkime, *dabarties* praeityje. Žinoma, tiek padavimų, tiek mitologinių sakmių įvykių istoriškumas yra sąlygiškas, nes šių žanrų kūrinių vaizdus grindžiantys „prisiminimai“ dažniausiai priklauso mitologinei sričiai, o „istoriškas“, t. y. tikrai galėjęs įvykti, yra šiuose naratyvuose pateikiamas įvykių kontekstas ar kasdienio gyvenimo detalės.

Vadinasi, galima tarti, kad visos sakmės yra savotiškos folklorinės atsiminimų išsklaidos, perteikiančios buvusių įvykių patirtį. Be to, akivaizdu, kad visi sakmių įvykiai nutinka daugiau ar mažiau apibrėžtoje erdvėje, kartais šiek tiek miglotai, o kartais ir labai tiksliai nurodytoje vietoje, kuri dėl to konkretaus su ja susijusio nutikimo įgyja tam tikro simbolinio svarumo ir reikšmingumo, tampa tradicinei pasaulėžiūrai svarbia atminties vieta.

Pasak folkloro tyrinėtojos Hedos Jason, įvykis, apie kurį pasakojama etno-poetiniame kūrinyje, visuomet yra konceptualizuojamas kaip įvykęs „kažkur“. Skirtingiems žanrams priklausančių liaudies tekstų „kažkur“ suma sudaro visą erdvinę folkloro schemą. Kiekvienas žanras užima atskirą šios schemos sritį, kurioje ir atsitinka to žanro kūriniuose vaizduojami įvykiai. Priklausomai nuo kultūros šio erdvinio vaizdo detalės skiriasi, tačiau yra ir tam tikri universalūs tokios mentalinės erdvės organizavimo principai (Jason 1977: 186).

Bendriausia etiologinių sakmių erdvės kompozicijos struktūra, kaip teigia Norbertas Vėlius, yra *pirmapradis pasaulis – herojų veikla – dabartinis pasaulis* (Vėlius 1986: 8), o šių sakmių laikas – tai laikas, kurį, kaip įsivaizduojama, „siekia žmonių atmintis“ (Vėlius 1977: 43). Pati žemė etiologinėse sakmėse tampa savotiška apibendrinamąja atminties vieta. Folklorinėje jų atmintyje pirmapradė būklė iki atsirandant žemei, kitaip nei abstrakčioje realybėje, nėra suvokiama kaip objektyviai galima pradinė tuštuma. Sakmių tuštuma – tik kitoks erdvinis būvis (dažniausiai sakoma, kad tai vanduo) iki žemiškosios erdvės atsiradimo:

Senai dar labai senai, kol dar nebuvo nieko – nei žemės, nei dangaus, o tik rūkas ir vanduo, Viešpats Dievas su šv. Mikalojum susėdo ant tvoros ir išmislijo, kad reikia sutvert žemę, žmones, gyvuliai, kad būtų kas Jį garbina LTR 1560(20).

Kai Dievas pasaulį sutvėra, tai buva tiktai undeniai. Dievas pasilinke, marių dugnį pasieke ir pasėme sau jų žemes LTR 2411(45).

Artimas erdvės suvokimo tendencijas, kurios traktuotinos kaip tam tikros mitinio mąstymo universalijos, atskleidžia ir senosios skandinavų mitologijos vaizdiniai. Skandinavų kosmogonijoje prieš pasaulio ir žmonių sukūrimą viešpatavęs chaosas buvo suvokiamas panašiai kaip lietuvių ir vadintas „didžiąja tuštuma“, tačiau tai buvo „tuštuma ne neigiama prasme, ne kaip pilnumos priešingybė, o kaip tam tikra potenciali, magiškos jėgos persmelktas būvis, pasaulio vėlesnio sutvarkymo prielaida“ (Gurevičius 1989: 52). Lietuvių etiologinėse sakmėse tokia kūrybinė jėga slypi ne tik pirmakščiuose vandenyse. Ją figūratyviai žymi ir kosminio vandenyno dugne slūgsančios ir vėliau į vandens paviršių iškeliamos augimo galios kupinos žemės smiltys. Tokia iš pirminių mitinių medžiagų sukuriama žemė iš potencialiai galimos tampa realiai apčiuopiama ir matoma. Matomumas, pasak Alberto Baiburino, vienas pagrindinių *šio pasaulio* požymių. Todėl būklė iki pasaulio atsiradimo apibūdinama kaip tam tikra nematomumo, blausaus, migloto regėjimo (*nebuvo nieko <...> tik rūkas*) ir aiškių kontūrų, tvirtos materijos nebuvimo situacija. Tiktai sutvertas pasaulis įgyja apčiuopiamą pavidalą ir tampa įžiūrimas. Nuo to momento atsiranda galimybė pasaulį suvokti, apmąstyti, o sykiu – ir įvaldyti (Байбурин 1993: 202). Iš čia randasi ir tam tikra distancija, įvykių ir reiškinių refleksija, kuri sukuria prielaidas kalbėjimui apie praeitus laikus, jų atsiminimą. Žinoma, toks pasakojimas apie pasaulėkūrą nėra prisiminimas tikrąja to žodžio prasme, nes „prisimenama“ tai, ko objektyviai joks žmogus negalėjo matyti, ir tokie „atsiminimai“ apie kosmogoniją yra galimi tik mitologiniu lygmeniu. Vis dėlto etiologiniai naratyvai, kaip ir dauguma sakytinės tautosakos tekstų, yra konstruojami taip, tarsi jų pasakotojas, t. y. tautosakos pateikėjas, pats tuos kosmogoninius įvykius būtų stebėjęs iš šalies, buvęs nebylus jų dalyvis ir todėl galįs pasidalyti atsiminimais apie juos pasakojamoje sakmėje. Šitaip menama individuali patirtis, paremta iš asmeninių folklorinės atminties gelmių išskylančiais vaizdiniais, paverčiama ir legitimuojama visai bendruomenei priimtinais kolektyvinės atminties įvaizdžiais.

Susidaro įspūdis, kad etiologinėse sakmėse iš pradžių žemė yra kuriama ne kaip didelė geografinė erdvė, neapbrėpiama sausuma, o kaip konkreti, lokali maža vieta. Tokia pirmakštė žemė vaizduojama kaip gana ankštas darinys, kurį dar reikia išplėsti. Tai padaro velnias, norėdamas nuskandinti Dievą ir tampydamas jį miegantį po pirmakštę mažą žemę-salą:

– *Kadu tversi žemį? – klausia velnias Dievų.*

– *Tai do pirma pamiegosiu, – atsake Dievas.*

Ir atsigula Dievas pamiegot. Tai duok dabar velnias Dievų nuneš ir nuskundins. Neša neša ir vis niekaip negali preit velnias undenia. Privarga ir padeja Dievų, – pasilsės. Tam karti Dievas nubunda.

– *Kadu tversi žemį? – vel klausia velnias.*

– *Jau sutveriau, – tas atsake.*

Pirma buva visur unduo ir unduo, a žemės buva suvis nedaug. A tadu kai velnias bega su Dievu, tai Dievas jau sutvera visų žemi... LTR 2430(332).

Taigi sakmėse pirmąkart žemės erdvė yra suvokiama ne kaip stabilus, bet kaip labilus, kaitai ir tįsumui pasiduodantis darinys. Be to, žemės atsiradimas etiologinėse sakmėse vaizduojamas ne kaip vieningo pasaulio sukūrimas, bet kaip laipsniškas atskirų jos dalių – iš pradžių sausumos, paskui kalnų, pelkių, daubų – radimasis. Todėl sakmėse, apibendrinamai piešiančiose esminius žemėkūros vaizdus, lygia greta gali įsiterpti ir kokio nors pateikėjui puikiai pažįstamo vietinio kraštovaizdžio objekto sukūrimo reginys. Pavyzdžiui, drauge su Dievu kurdamas žemę, velnias sukuria ir konkretų kalną – Aukštaitijoje Juozapotos, arba Andreikėnų, piliakalnį: *tai kai spjove Lucijonas an žemes, tai ir pasdare Juozapatas kalnas, arba žemes bumba* LTR 2069(393), Platielių ežero salas: *Visur čia bova vandenynai. <...> Tarns iemė spjaudyt žemes iš nasrų. Kur išspjovė, ten palika salas iš tų laikų. Vo tep i atsirada salas* LTR 4642(83). Tokių lokalinių kraštovaizdžio realiųjų įsiterpimas į didingą pasaulio sutvėrimo naratyvą ne tik emociškai jį sušildo, bet ir suteikia reikšmingumo toms konkrečioms pateikėjui brangioms atminties vietoms.

Sykiu šios sakmės puikiai iliustruoja religijų istoriko Mircea's Eliade's suformuluotą idėją apie tradicinėms kultūroms būdingą „pasaulio centro“ sampratą, kuri, jo nuomone, paaiškina nemažai kosmologinių įvaizdžių ir religinių įsitikinimų ir padeda suprasti „tradicinį požiūrį į gyvenamąją erdvę“ (Eliade 1997: 27). Pasak religijotyryninko, mitologiniam mąstymui visata prasidedanti iš savo centro, ji driekiasi nuo centrinio taško, kuris yra tarsi jos „bamba“ (ten pat: 31), į visas keturias pasaulio šalis. Mituose tokiu „žemės centru“ dažniausiai tapta atitinkamos tautos atstovams svarbūs ir jų gyvenamojoje aplinkoje kuo nors išsiskiriantys kraštovaizdžio dariniai, pavyzdžiui, „mitiniai ar tikri kalnai <...>: Meru kalnas Indijoje, Haraberezati kalnas Irane, mitinis „Šaulių kalnas“ Mesopotamijoje, Garizimas Palestinoje“ (ten pat: 27). Toks sakralizuoto kraštovaizdžio sandaros supratimas atskleidžia, kad kiekvienas religingas žmogus trokšta gyventi „realybės širdyje, pasaulio centre“ (ten pat: 46). Galima konstatuoti, jog ši ontologinė aspiracija yra realizuojama ir aptariamose lietuvių etiologinėse sakmėse, kuriose žemės kūrimas visų pirma suprantamas kaip savo – pažįstamo ir artimo – pasaulio objektų atsiradimas.

Etiologinių sakmių pasakojimo ypatumai, ko gero, yra pagrįsti ir atveria mums sėslaus žemdirbio pasaulio matymo būdą – tokiam žmogui, gyvenusiam gana uždaroje nemobilioje agrarinėje bendruomenėje, buvo tiesiog sunku suvokti tikrąjį Žemės rutulio didumą, o įprastinio kasdienio pasaulio ankštumas, lokalinis gy-

venamųjų vietų uždarumas buvo savaime suprantama kasdienybės realija. Be to, dėl sėslumo nedaug būdavo keliauta po svečias šalis, o platusis pasaulis, tolimi jo atstumai iš esmės buvo menkai pažįstami. Todėl natūralu, kad ir žemės sukūrimo aktas sakmėse buvo nupasakojamas kaip mikroistorija, kai, pasakojant folkloro kūrinyje apie jos radimąsi, iš atminties aruodų būdavo pasitelkiamos pažįstamos vietinio kraštovaizdžio realijos.

Etiologinėse sakmėse, savitai interpretuojant pasaulio kūrimo aktą, pagrindžiama tradicinėje kultūroje išties esminga žemės šventumo, žemės kaip sakralios atminties vietos samprata. Pasaulis esą buvo pašventintas jau pačiu jo tvėrimo momentu:

Kai Dievas iš miega priskėla, tadu Lucijonas jam saka: „A kadu mes žemį švintinsim?“ Tadu Dievas jam pasake: „Jau žemį apšvintinam, kai tu mani [miegantį] nešei ir skersai, ir išilgai (kryžiškai) žemes, norėdamas mani prigirdyti!“ LTR 2069(393).

Žemės kaip šventos vietos supratimas ir su tuo susiję liaudiškojo pamaldumo veiksmai ryškiai atsiskleidžia ir tikėjimuose. Dalyje jų galima išvelgti ir etiologinių sakmių motyvų atspindžių:

Žemę reikia gerbti, ba jinai šventa. Seni žmonės iš pagarbos žemę bučiuodavo BIMŽG p. 3, nr. 1.

Žemė reikia gerbti, kad ana mum maitina BIMŽG p. 4, nr. 18.

Kad negerbtum – badu numirtum, niekas neužaugtų BIMŽG p. 4, nr. 5.

Žemę reikia gerbti, ba žemė yra mūs motka... BIMŽG p. 4, nr. 14.

Žemę reikia gerbti todėl, kad žmogus iš žemės padarytas ir kad vėl kada nors turės atgal į ją sugrįžti BIMŽG p. 4, nr. 21.

Šiuose tikėjimuose žemės šventumas yra suvokiamas kaip natūrali iš mitologizuoto požiūrio į pasaulį kylanti duotybė. Taip pat svarbi yra žemdirbiška žemės – žmonių maitintojos samprata. Tačiau neretai toks žemės kaip šventybės supratimas susipina su į menamą kosmologinę praeitį nukreipiančiu žemės – žmonių motinos vaizdiniu.

Pažymėtina, kad etiologinėse sakmėse iš pragmatinių žemdirbio pozicijų yra išvelgiama ir į dar vieną žemės sukūrimo aspektą – tai plynės, patogios apdirbti žemės sukūrimas. Tokia Dievo sukurta lygi žemė vertinama pozityviai, nes valstiečiui ji užtikrina pragyvenimą, yra jo fizinio saugumo sąlyga, suteikia jo gyvenimui pastovumo (Sauka D. 2007: 461). Tuo tarpu velnio kūrybos rezultatai – kalnai, pelkės, balos, viską užgožti besikėsinantys augantys akmenys – suvokiami kaip žmogui netinkamos, nepalankios ir nenaudingos vietos.

Etiologinėse sakmėse retrospektyviai pagrindžiamas keleriopas žemės traktavimas. Viena vertus, yra suponuojamas visos Dievo sukurtos ir kuriant pašventintos žemės sakralumas, taigi visa žemė tampa savotiška pagarbos verta atminties vieta. Kita vertus, parodomas aksiologinis hierarchiškas jos nevienodumas, sausumės, kaip gyventi tinkamos vietos, atskyrimas nuo pavojingų vandenų, apskritai „gerų“ ir „blogų“ kraštovaizdžio vietų atsiradimas. Savo ruožtu tokios žemdirbiui nereikalingos vietos, pagal etiologinių sakmių vidinę logiką, tarsi tas šaukštas deguto medaus statinėje, „sugadina“ ir visą bendrą Dievo žmonėms sukurtą naudingą kraštovaizdį – žmogui palanki erdvė praranda vientisumą, joje atsiranda prastų, nenaudingų ar net pavojingų lokusų.

Nepaisant to, kad sakmėse kosmogonijoje dalyvauja du veikėjai – Dievas ir velnias – ir jie sukuria skirtingai vertinamus objektus, nevykę velnio darbai lemia, kad bendras pasaulėkūros rezultatas yra vertinamas neigiamai. Šis etiologinių sakmių aksiologijos dėsningumas atskleidžia, kad atitinkami iki dabar regimi aplinkos pakitimai ar naujieji objektų požymiai dažniau yra vertinami kaip pirminės geresnės situacijos pabloginimas ar tam tikrų nevertingų požymių įgijimas, palyginti su „laikų pradžioje“ buvusia situacija³.

Padavimuose daugelio kraštovaizdžio darinių atsiradimas irgi pažymėtas negatyviu ženklu – tai siejama su netekties, mirties vaizdiniais, pavyzdžiui, kalnas atsiranda supylus milžino kapą, ežeras išsilieja iš mirusį artimąjį apraudančio milžino ašarų ar iš dangaus nusileidęs ežeras paskandina toje vietoje buvusius žmones ir pan. Atskirų erdvės objektų radimasis padavimuose gali būti siejamas su žmogiškojo pavidalo ar žmogiškų gyvenimo sąlygų praradimu: padavimų žmonės suakmenėja, jie prasmenga skradžiai žemę, ten pat nugarma ir bažnyčios ar dvarai. Vis dėlto šis negatyvus kraštovaizdžio transformacijų aspektas tiek etiologinėse sakmėse, tiek padavimuose nėra stipriai išreikštas, o veikiau išdėstomas kaip tam tikros objektyvios pasaulėkūros aplinkybės. Šiuos mitologinio pobūdžio įvykius sugretinant su regimąja realybe pagrindžiamas žemės ir smulkesnių jos darinių vertės supratimas, motyvuojamas kraštovaizdžio objektų kaip atminties vietų, t. y. vietų, kurios yra vertingos vien savo buvimu, traktavimas. Vadinasi, kraštovaizdis užpildomas ne šiaip paprastais geomorfologiniais dariniais, bet vietovėmis su savo istorija, kuri atskleidžia ir patvirtina tų vietų sakralią prigimtį net tada, kai toks sakralumas yra sietinas su nenusisėkusių mitinių būtybių triūsu.

.....
3 Plačiau žr. Racėnaitė 2004: 389, 2011: 57.

DISPROPORCINIS VAIZDAVIMAS TAUTOSAKOS TEKSTUOSE IR LIAUDIES MENE

Liaudiškojo erdvės suvokimo raidos tendencijas geriau suprasti leidžia mokslininkų išvelgtos netikėtos analogijos tarp žodinių liaudies pasakojimų ir vaikų piešinių ar senųjų meno kūrinių figūrų disproporciškos vaizdavimo manieros, kai tai, kas svarbiausia, yra vaizduojama stambiu planu ar reljefiškiau (Постовалова 1988: 46–47). Sykiu toks vaizdavimo būdas parodo, kaip buvo sukuriamos prielaidos tam tikrų svarbių asmenybių ar įvykių įamžinimui, t. y. tapimui atminties figūromis. Pasak rusų filologo ir kultūrologo Michailo Steblin-Kamenskio, toks savotiškas vaizdo kūrimo būdas vyravo viduramžių dailėje ir buvo pagrįstas vadinamąja atvirkštine perspektyva, kai objektas vaizduotas ne remiantis objektyviais perspektyvos dėsniais, tai yra ne taip, kaip jį turėtų matyti dailininkas, bet visų pirma taip, kaip tas objektas buvo suvokiamas dėl jam teiktos svarbos ir reikšmės apskritai kultūroje ir konkrečiai vaizduojamame siužete. Todėl, pavyzdžiui, vaizduojant kelias figūras, neretai svarbiausioji jų užimdavo centrinę vietą ir buvo vaizduojama didesnė už kitus personažus ar supančius objektus. Žiūrint į tokį paveikslą, susidaro įspūdis, kad paveikslo perspektyva buvo kuriama ne iš menininko, bet iš pagrindinio vaizduojamo personažo pozicijų. Menininkas tarsi atsidadavo vaizduojamo peizažo viduje, susitapatindavo su svarbiausiuoju veikėju ir rodydavo pasaulį jo akimis, o ne stebėdavo vaizdą iš šalies (Стеблин-Каменский 1976: 31). Be to, tas paveiksle vaizduojamas pasaulis, veikėją supantis fonas nebūdavo abstraktus „kažkur“; o būdavo rodomas kaip potencialių žiūrovų per atsiminimų patirtį atpažįstama konkreti vieta.

Toks meninės raiškos būdas, kai svarbesnieji personažai vaizduojami gerokai didesni už šalia esančius kitus žmones, gali būti pagrįstas ir erdvėje subjektyviai patiriama praktine orientacija, kai priklausomai nuo regimą panoramą organizuojančio regėjimo taško artimesni daiktai mums atrodo arba yra regimi didesni, o tolimesni – mažesni. Arūno Sverdiolo svarstymu, pastačius nesuinteresuotą stebėtoją šalia tokios erdvinės panoramos, jis nebegalėtų objektyviai įvertinti bei skaičiuoti atstumų ir erdvės matmenis turėtų graduoti ne kiekybiškai, bet artikuluoti kokybiškai (Sverdiolas 1996: 285). Perkėlus tokį praktinį egzistencinės erdvės patyrimą į mentalinę sritį, atrandame tuos pačius atvirkštine perspektyva grįstus pasaulio patyrimo principus: pagrindinis kūrinio personažas atrodo svarbesnis už kitus, todėl ir vaizduojamas didesnis.

Reikėtų pažymėti, jog toks atvirkštinės perspektyvos ir peizažinio fono kaip konkrečios vietos perteikimo principas buvo būdingas ir lietuvių liaudies vaizduojamajai dailei: tapybos, grafikos darbe ar skulptūrinėje kompozicijoje šventasis, kuriam skirtas dailės kūrinys, dažniausiai ir komponuotas darbo centre, viršutinėje dalyje, jis vaizduotas didesnis už jį supančius personažus. Anot B. Ker-

belytės, tokį su atvirkštine perspektyva, subjektyviu praktiniu erdvės patyrimu susijusį personažų vaizdavimą galima stebėti ir lietuvių padavimuose, kuriuose atskleidžiami milžinų išvaizdos ypatumai (Kerbelytė 2005: 144). Tai daroma hiperbolizuotai vaizduojant jų atliekamus veiksmus; esą milžinai buvo tokie dideli, kad statydamiesi trobas ant debesų savo kirvius kabindavę (EMD 24) ar išsiskalbtus autus ant debesų pasidžiaudavę (LTR 1284/242/); *vienas pasiremdavo ant stogo viename kaime, kitas – kitame, ir taip kalbėdavosi* (EMD 1), o kai eidavo per girią, *medžiai po jų kojomis lūžo ir linko, kaip po mūsų kojomis smilgos* (EMD 21); *du milžinai ėjo Nemuno pakraščiu medžius kapodami: vienas vienoj Nemuno pusėj, antras antroj* (BILMS 207). Vadinasi, į „aplinką žiūrима tarsi iš vaizduojamų personažų pozicijų – parodoma, kaip jie galėjo elgtis joje <...>; aplinka reikalinga tam, kad personažas būtų su ja palygintas ir taptų lengviau įsivaizduojamas“ (ten pat). Tačiau kai vaizdas kuriamas taip, „tarsi milžinas žiūrėtų į aplinką, o ne kas nors stebėtų milžiną“, parodomas ne tik milžino didumas, bet ir aplinkos menkumas, nes ji regima lyg iš viršaus. Nors šiuose padavimuose kraštovaizdis ir yra tarsi panoraminis, taigi, atrodytų, turėtų būti matoma plačiai ir toli, bet iš tiesų dažniausiai tekste regimoji aplinka figūruoja tik kaip konkreti atminties vieta, nedidelis erdvės kadras: paminimas tik tas konkretus su milžino veikla susijęs objektas ir su juo susietas įvykis ar veiksmas. Taigi tam, kad suvoktume erdvines naratyvo veiksmų koordinatas, nebūtina aiškiai tą erdvę nusakyti, užtenka ir netiesioginių nuorodų, kelių kraštovaizdžio objektų paminėjimo, fragmentiškos erdvinių nuorodų mozaikos (Vedrickaitė 2000: 9). Padavime toks svarbiausias centrinis objektas tarsi pritraukiamas su didinamuoju stiklu, išdidinamas, išskiriamas iš likusio kraštovaizdžio, taip parodant jo svarbą konkrečiame siužete ir apskritai folklorinėje atmintyje. Tai tampa savotiška peizažo esencija, vaizdo santrauka, o kita erdvė yra tik numanoma, neįvardijama ir nenupasakojama, tarsi jos visai nė nebūtų. Todėl visas panoraminis, pagrindinį objektą supantis kraštovaizdis asociatyviai, tai yra atmintimi, patirtimi, pažinimu paremta vaizduote, tiesiog „turimas omenyje“ ir matomas vidiniu regėjimu. Žodžiu, padavimuose plati kraštovaizdžio panorama visų pirma yra kuriama kaip mentalinio, atmintimi ir atsiminimais pagrįsto plano reginys.

Pagrindinio personažo sureikšminimas, vaizduojant jį kaip kraštovaizdį keičiantį milžiną, būdingas ir Trakuose gyvenančių karaimų padavimams. Be to, šiuose kūriniuose realizuojama mūsų tyrimui aktuali Lietuvos praeities, jos istorijos savita interpretacija, atsiskleidžia realiai gyvenusių iškilių asmenų folklorizacijos procesas. Viename padavime pasakojama, kaip kartą pavasarį Trakuose kilo didelis potvynis – iš *Galvės ir Totoriškių vienas ežeras pasidarė. Vanduo užliejo karaimų daržus, jau pasiekė ir trobų langus, pagaliau ir stogus. Tuo metu namie buvo vienos moterys su vaikais ir seniais: vyrai buvo išvykę į žygį. Moterys ir seniai val-*

timis nuplaukė į pilį pas kunigaikštį Vytautą ir prašė gelbėti. Vytautas sutiko padėti ir, atjojęs ant žirgo, ėmė jį girdyti. Ir tuomet įvyko stebuklas: žirgui geriant, iškilo namų stogai, štai ir daržai pasirodė. Jie tuoj išdžiūvo. Jau ir agurkai sužaliavo! Kunigaikščiui nuojus, kitą rytą žmonės pamatė, kad, esą nusilengvinus žirgui, prie Trakų atsirado naujas ežeras, kurio vanduo turėjo žirgo kvapą. Sako, taip atsiradęs Plomėnų ežeras (Kerbelytė 1993: 208, nr. 1). Panašūs padavimai karaimų pasakojami ir apie kitų Trakų ežerų atsiradimą.

Matome, jog kunigaikščio ir jo arklio hiperbolizuotas dydis bei galia suvokiami gretinant juos su išgertu milžinišku potvynio vandens kiekiu ir su naujai atsiradusio ežero dydžiu. Vytautas vaizduojamas kaip milžinas kultūros herojus, gebantis keisti kraštovaizdį. Tokia hiperbolizacija taip pat išreiškia ir Vytauto, kaip rūpestingo valdovo, tuoj pat skubančio į pagalbą karaimams, išaukštinimą folklorinėje atmintyje. Šio realiai gyvenusio ir mūsų krašto istorijai reikšmingo asmens folklorizacijos procesą gana tiksliai nusako A. Nikžentaičio pastebėjimas, kad „nacijos kultūrinėje atmintyje nacionalinės atminties figūros dažnai yra sutapatinamos su tautinės mitologijos figūromis“ (Nikžentaitis 2009b: 235). Išties, karaimų padavime Vytautas išaukštinamas pasitelkiant tautosakines priemones, tai yra jo paveikslas kuriamas panašiais būdais kaip ir pasakojant apie milžinus.

Žinoma, žemės ir kitų gamtinių jos darinių kūrėjų hiperbolizavimas ir vaizdavimas milžiniais padavimuose gali atspindėti ir liaudiška logika pagrįstą supratimą, – juk natūralu, kad dideliame objektui sukurti reikia ir didelio kūrėjo. Bet sykiu taip tarsi pabrėžiama ir tokių būtybių išskirtinė svarba kreacionistiniame procese, kuris keičia vietos bendruomenei svarbias kraštovaizdžio vietas.

KŪNAS KAIP ERDVĖS IR LAIKO MATAS

Vidinį požiūrį į erdvę atspindi ir supratimas, kad žemė ir kiti geomorfologiniai jos dariniai yra sukurti, o ne objektyviai atsiradę. Subjektyvus požiūris į erdvę atskleidžiamas ir tuose naratyvuose, kur tam tikri žemės paviršiaus objektai yra laikomi mitinės būtybės kūno išskyromis: etiologinių sakmių velnias esą privermia kalnų ir balų, o milžinas Spjudas prispjauo akmenų, padavimų milžinas priverkia ežerą, o upė atsiranda iš žuvusio milžino kraujo. Šitaip kraštovaizdžio objektai tampa savotiška dievybės ar mitinio padaro kūno tąsa ir pagrįstai gali būti įtraukti į šventybiškai patiriamo kraštovaizdžio erdvę.

Šiuo požiūriu dar įdomesnė lietuvių etiologinė saktmė, kurioje atsispindi archajiškas motyvas apie kelių tautų skirtingos prigimties, nevienodų jų įpročių bei gebėjimų sąsajas su išdraskytos antropomorfinės būtybės skirtingomis kūno

dalimis⁴. Kaip nevienodos žmogaus kūno dalys, taip skirtingi ir tautoms atitekę būdo bruožai, o neigiamų savybių atsiradimas dar ir obsceniškai pašiepiamas:

Dievas metė iš Dangaus aniuolus. Per tris dienas kaip lietus aniuolais lijo. Paskui aniuolų iškrito Liciušas. Kai Liciušas krito, tai jo galva pakliuvo ant Prancijos, užtat prancūzai protingi, o ant Anglijos papuolė jo kojos, tai anglai yra greiti, o ant Rusijos pakliuvo kiaušiai, todėl rusai yra keikūnai <...> LTR 818(13).

Kitame sakmės variante papildoma:

[Nusidėjusio] aniola galva nukrita un Prancūzijas, tai prancūzai labai razumni pasdare. Aniola runkas – un Unglijas, tai unglai viskų su runkam sava padirba. Pilvas nukrita un Niemieckų žemį, tai niemčiai nori visų sviety praryt, ir tai jiem maža. Kojas nukrita un Ispanijas, tai ispanai labai graiti. A bib...la nukrita in Rasiejas, tai par juos daug bliuznierstvas ir nečystatas LTR 2088(248).

Iš šių sakmės variantų galima suprasti, kad įvairios skirtingų tautų charakterio savybės radosi iš skirtingų puolusio angelo kūno dalių. Tuo tarpu dar viename variante tokie įvairiopi tautiniai būdo bruožai kildinami iš skirtingų po pasaulį tąsomo žmogaus kūno dalių:

Kitą kartą buvęs vienas žmogus su labai gera galva, su dideliu pilvu ir su tvirtom kojom. Ką jis ten padaręs kitiem žmonėms, tie jį apsūdiję vežiot po sviety, už kojų pririšę. Tai daugiau kai jį čia vežę per Lietuvą, per Kuršą į Maskoliją, tai jam per Lietuvą vežant galva nutrūkus, per Kuršą – pilvas iškritęs, o per Maskoliją – ir kojos nubaigusios trūkt. Tai užtai dabar lietuvių gera galva, latvių dideli pilvai, o maskolių stiprios kojos BILLS 98.

Šiuose etiologinės sakmės variantuose iš etnocentrinių pozicijų parodomas gana stereotipiškas kitų tautų įsivaizdavimas, piešiama menama tų tautų ir jų bruožų radimosi istorija. Toks vertybinis požiūris aiškiai pritaikomas ne tik gretimų tautų charakteriui, bet ir jų gyvenamoms teritorijoms apibūdinti. Toks aksiologinis santykis su pasauliu, kaip teritoriniu atžvilgiu nevienalyte erdve, yra visų trijų sakmės variantų pagrindas. Taip iš dalies retrospektyviai ir selektyviai pagrindžiamas ir savos gimtosios žemės, ir joje gyvenančių žmonių pozityvus traktavimas – savieji, lietuviai, yra protingi, jų esą *gera galva*, tuo tarpu latviai yra besočiai, nes jų *dideli pilvai*, o rusai – keikūnai, *par juos daug bliuznierstvas ir nečystatas*.

.....
4 Apie šią etiologinę sakmę trumpai yra užsiminęs N. Vėlius (1987: 125).

Apskritai toks „kūniškas“ pasaulio teritorinių dalių ir ten gyvenančių žmonių būdo savybių atsiradimo traktavimas rodo, kad žmogus „sugretina save su visu likusiu pasauliu ir matuoja jį savo matu, kurį randa savyje, savo kūne, savo veikloje“ (Gurevičius 1989: 57). Tokia žmogiškoji projekcija, tautosakoje matomos analogijos su žmogaus prigimtimi, fizine būtimi, jo kasdieniu gyvenimu teikia folklorinei atminčiai tam tikro vientisumo, nes „kad ir apie kokius nesuprantamus reiškinius, negirdėtus daiktus pasakojama, savaime tuoj persikeliamą į žmogaus sferą, imama matuoti žmogišku masteliu“ (Sauka D. 2007: 177).

Žmogaus kūno dalis ar atskirus veiksmus laikyti tam tikru pločio, ilgio ar svorio matu iš tiesų buvo įprasta ir buityje. Pasak Vinco Martinkėno, paprasčiausi matavimo vienetai iš seno buvo paties žmogaus ūgis, žingsnis, pėda, pirštai, plaštaka, sprindis. Pasiremiant analogija su žmogaus kūno proporcijų ar judėjimo ypatumais, kas nors galėjo būti sugretinama: „iki juosmens“, „pusėn blauzdų“, „per žingsnį“, „per nago juodymą“, „per tris pirštus“, „per sprindį“, „per plaštaką“ „nepasemiama rieškučiom“, „trim pirštais žiupsnys“, „sunkiai keliama našta“, „glėbys kiek išgali“. Kelias buvo matuojamas laiku iki kurios nors vietos: „dienos kelias važiuojant žiemos keliu“. O štai žodis „margas“ kilęs iš vokiečių kalbos žodžio *Morgen* (‘rytas’) ir reiškė plotą, kurį galima suarti per vieną rytą. Iki Valakų reformos žemės plotas buvo matuojamas „jaučių jungu“ – kiek per dieną artojas aparia, „bačka“ – kiek galima apsėti iš grūdų statinės (Martinkėnas 2011: 22–23).

Matome, jog pastarieji ploto matai jungia erdvę ir laiką. Etiologinėse sakmėse pasakojimo laikas neretai yra sąlygiškas ir numanomas, o jo tėkmė suvokiama per erdvinius dydžius. Be to, panašu, kad etiologinėse sakmėse nesugebama įsivaizduoti to pirmapradžio etapo, kai laiko, panašiai kaip ir žemės, sakykim, galėjo dar nebūti. Toks belaiikiškumo klausimas visai nesvarstomas, o regimasis pasaulis jau ir tuomet, kai dar „nieko nebuvo“, vaizduojamas turintis tam tikrus temporalinius parametrus, tam tikrą tik laike įmanomą įvykių slinktį ir seką: pirmiausia Dievas ir velnias irstosi po pirmapradžius vandenį, vėliau sugalvoja sukurti sausumą, tada žingsnis po žingsnio kuria žemę ir įvairius jos darinius ir t. t. Galima tarti, kad etiologinėse sakmėse laiko pajauta kuriama vaizduojant laipsnišką erdvės radimąsi, taigi laiko neįmanoma įsivaizduoti nepatiriant pasaulyje formų kaitos.

Todėl laikas ir išgyvenamas panašiai kaip erdvė, – jis yra suerdvintas, o praeitis per erdvės patyrimą susiejama su dabartimi. Tokiu būdu būtasis praeities atsiminimų ir esamasis dabarties laikai tarsi susipina, persismelkia vienas į kitą. Štai sakmėje sakoma:

...pradžioj svieta akmenys auga kaip grybai ir neturėja anys nekokia varda. Mandrasiai Saliamonas dave jiem vardus. Saka: „Čia bus akmuo.“ Nuo to česa, kaip dave vardų, akmenys tuoj sustoja augi, koki buvo tuo česu – ir dabar takiais lika LTR 1488(66).

Tokios formulės, kaip „pradžioj svieta“, „nuo to čėsa“, „ir dabar tokiais lika“, ne tiek aiškina, kiek susieja praeities įvykių rezultatą su dabartine reiškinių ar objektų būkle laike ir praeitį tarsi paverčia dabartimi. Pasak J. Rūseno, „dabartinį pasaulį atskleidžiantys ir leidžiantys veikti aiškinimai atsiminimu būna atsigręžę į praeitį; ji nuo dabarties atskiriama kaip savas laikas ir taip su ja susiejama“ (Rūsena 2007: 40). Sakmėse taip sukuriamas įspūdis, kad vis dar tebesitęsia tas *svieto pradžios* laikas, kai akmenys augo ir vėliau nustojo augti, – juk ir iki dabar taip tebėra. Toks praeities ir dabarties laiko susipynimas ir pasireiškimas per regimus kraštovaizdžio objektus aiškiai užčiuopiamas ir padavimuose, kai čia pat, greta, matomų išskirtinių gamtos objektų kilmę bandoma susieti su svarbiais praeities faktais, tautos istorija, su nepaprasta, keista ar šurpia vietos atmintimi (Sauka D. 2007: 193–194).

VIETOVARDŽIŲ KILMĖ IR AKSIOLOGINIS VIETOS VERTINIMAS SAKMĖSE

Kita vertus, toks tam tikrų vietų ir vietovių radimasis, jų esą istorinė pradžia gali būti aiškinama kasdienėmis aplinkybėmis. Padavimuose vietovardžių aiškinimai gali būti paremti ir atsitiktine analogija, garsų sąskambiu, naiviu etimologizavimu, bet visi jie rodo tam tikrą istorinį santykį su vietoje, patvirtina, kad ji turi tam tikrą atsiminimais grįstą bagažą. Antai sakoma, kad *Rodūnios miestan važiavo visi Lietuvos ponai „ant rodos“ (pasitarti)* (EMD 230); Didžiulių kaime esą gyvenęs didelis žmogus (EMD 238), o Grūšlaukio miestelyje buvęs *grūšių miškas, kito nieko nebuvo – grūšės ir grūšės, įvairiausių rūšių* (EMD 239). Tačiau kitais atvejais tokio kaip ir niekuo neypatingo vietovardžio prasmė aiškinama labai sudėtingai:

Mažiklio palivarke šarkiniečiai turi žemės. Dėl tos žemės jie su grafu mušėsi. Vienas kuolu grafui kaip davė per ausį ir numušė ausies gabalą. Grafas pasakęs: „Tai mažiklis [mažmožis? – R. R.]“. Nuo to ir pavadinimas Mažiklis.⁵

Tarsi kasdieniška, bet išties gana keista istorija aiškinama vietovardžio Šakaldonys reikšmė:

Vietos žmonių pasakojimu, pirmutinis šio kaimo gyventojas [buvo] Kirčius (tokia pavarde ūkininkas Šakaldonyse yra). Jis iškirto dalį miško ir įkūrė sodybą. Dėl daugumos šakų ir

.....

5 LŽV: Trakų apskr., Vievio vls., Raistinės k., užr. P. Radzevičius 1935 m. (Užrašymo vieta, metai ir užrašytojas prie citatų iš LŽV anketų nurodomi todėl, kad anketos neturi signatūrų ir tai vienintelis būdas nurodyti cituojamos medžiagos vietą šaltinyje – R. R.)

vėliau užaugusių javų – duonos – gavo kaimas vardą. Išeity, kad kaimo vardas susideda iš dviejų žodžių: „šakos“ ir „duona“⁶

Folklorinėje tradicijoje, komentuojant iš pirmo žvilgsnio paprastą ir aiškų vietovardį, jam gali būti suteikiama ir išskirtinio mitologinio svarumo, sukuriama jo praeitį sureikšminanti istorija. Štai kaip aiškinamas vietovardis Karvių kapinės:

Perkūnas sudegino dvaro tvartus su karvėm ir avelėm. Kaip sukavojo – tą vietą praminė Karvių kapinės.⁷

Reikšmingumo vieta įgyja ir susiejant jos pavadinimą su neva tikra istorine praeitimi. Antai Birutos kaimas, pasakojama, tokį vardą esą gavo todėl,

kad ten mėgdavo lankytis didžioji Lietuvos kunigaikštienė Birutė. Kaimas yra arti miškų. Žmonės pasakoja, kad pirmiau čia buvo dideli miškai ir kalnai. Tokios vietos buvo mėgstamos didžiosios kunigaikštienės Birutės ir todėl kaimas jos vardu buvo pavadintas EMD 231.

O Skerdimų pavadinimas aiškinamas tokia padavimo santrauka:

Kartą lietuvius senovėje, bežaidžiant ant gražios pievos, užpuolę priešai (nežinia, ar rusai, ar kiti), išžudę lietuvius, nuo to vardas duotas Skerdimai.⁸

Be to, toponimai savitai atskleidžia jau minėtą reikšmingą santykio su kraštovaizdžiu aspektą – aksiologinį pasaulio matymą. Šį dalyką folkloro ir kultūrinio kraštovaizdžio sąveikai skirtame straipsnyje taikliai yra nusakiusi rusų folkloristė Natalija Vedernikova. Pasak jos, kaime ir jo apylinkėse viskas turi tikrinius vardus, kurie toms vietoms suteikti ne šiaip sau. Pavyzdžiui, Lapės Nosies (*Луцуй Нос*) kyšulys iš tiesų primena lapę, ypač rudenį, kai nuauksuoja medžių lapai; įlanka vadinama Zuikiene (*Зайчуха*), nes ten veisdavosi zuikiai; Banginio kalno (*Кум-гора*) ketera iš tiesų primena šio žinduolio nugarą, o smėlinga kalva vadinama Pabirute (*Рассыпочка*). Taigi toponimai perteikia charakteristikas, kurių pagrindas – ne tik poetinis, bet ir vertybinis. Tokiu pagrindu atsiradusio vardo suteikimas kokiai nors teritorijai yra vienas iš svarbių kultūrinio kraštovaizdžio bruožų (Ведерникова 2004: 311) ir folklorinėje atmintyje konstruojamiems vaizdiniais būdingų ypatumų.

6 LŽV: Šakaldonių k., Semeliškių vls., Trakų apskr., užr. J. Vyšniauskas 1935 m.

7 LŽV: Trakų apskr., Vievio vls., Gudbalių k., užr. P. Radzevičius 1935 m.

8 LŽV: Trakų apskr., Vievio vls., Mitkiškių k., užr. A. Čiurinskas 1935 m.

Matyti, kad neretai toks vietos įvertinimas vyksta per palyginimą, sugretinimą su kitu realiai esančiu objektu, iš patirties žinomu dydžiu ar tai vietai svarbiu vyksmu. Ši toponimikos savybė būdinga ir lietuvių vietovardžiams. Štai „Lietuvos žemės vardyno“ anketose užrašyta, kad laukas pavadintas Dubija, nes jis yra *nuo kaimo žemiau, [ten] įdubę*⁹, o Blynų salaitė, savaime aišku, panaši į blyną¹⁰, uodegą primenanti pieva ir vadinama Uodega, Ilgoji pieva – siaura ir ilga, Kupstinė – didelė ir kupstuota¹¹, o Juodakampis – tai dumblynas¹² ir pan. Bekelnio bala taip pavadinta todėl, kad *joje yra daug vandens. Šienaujant reikia nusiauti kelnės – be kelnų šienauti*¹³. Skerdžiaraištyje skerdžius gyvulius ganydavęs ir girdydavęs, o Šarkaraistis taip pramintas, nes raisto krūmuose *šarkos nuo senovės vaikus peri*¹⁴; Barsukakalnyje *buvę daug barsukų olių ir dabar yra*¹⁵, o Geležinėje baloje *buvę neseniai dar daug geležinių varlių – čerepakų*, jų kiautų vis dar ant krantų randa¹⁶. Ši trumpa vaizdingesnių vietovardžių „Lietuvos žemės vardyno“ anketose ir padavimų rinktinėse apžvalga aiškiai rodo, kad tradiciniam kaimo žmogui buvo, matyt, kone prigimtinai būdingas didelis pastabumas ir atida, kurie leido ne tik lengvai pastebėti ypatingesnius kai kurių kraštovaizdžio vietų savitumus, bet, sustabdant ties tomis vietomis vertinantį žvilgsnį, ir jas tiksliai pavadinti, ir sukurti folklorine atmintimi pagrįstas tų pavadinimų istorijas. Iš tokių kad ir visai trumpų tekstų ar dažnai net siužetinės formos neįgijusių į praeitį mūsų žvilgsnius nukreipiančių teiginių „ataidi tūkstantmečio glaudaus žmonių ryšio su tėvynės kraštovaizdžiu balsas, mitinės pastangos aplinką suvokti kaip praeities įvykių realybę“ (Sauka L. 1998: 91).

Vietovardžiams svarbi vieta tenka ir mitologinėse sakmėse. Matant, kiek jų yra sakmėje paminėta arba, priešingai, visai nepaminėta, galima numanyti, kiek artimas yra pateikėjui jo pasakojamas įvykis, kiek jis siejasi su asmenine jo patirtimi ir atsiminimais, o kiek tai yra bendruomenės atminties dalykai. Be to, tai parodo, ar sakmė yra sekama savam, atitinkamas atminties vietas gerai žinančiam žmogui ar iš toliau atvykusiam tautosakos rinkėjui, kuriam naratyve minimą vietą reikia nupasakoti išsamiau:

...kai buvo baudžiava, tai mano gimtinis Pliupų kaimas ėjo darbus Nuoliškių dvaran pas poną Žulį VSV 42.

.....

9 LŽV: Trakų apskr., Vievio vls., Alinkos k., užr. P. Radzevičius 1935 m.

10 LŽV: Alytaus apskr., Daugų vls., Daugų k., užr. S. Kvilonas 1935 m.

11 LŽV: Alytaus apskr., Daugų vls., Kazliškių k., užr. S. Kvilonas 1935 m.

12 LŽV: Alytaus apskr., Daugų vls., Daugų k., užr. S. Kvilonas 1935 m.

13 LŽV: Trakų apskr., Semeliškių vls., Vindziukų k., užr. J. Vyšniauskas 1935 m.

14 LŽV: Alytaus apskr., Daugų vls., Kazliškių k., užr. S. Kvilonas 1935 m.

15 LŽV: Alytaus apskr., Daugų vls., Daugų k., užr. S. Kvilonas 1935 m.

16 LŽV: Alytaus apskr., Daugų vls., Makariškių k., užr. S. Kvilonas 1935 m.

Pabremenio kaime, Šilalės valsčiuje, Tauragės apskrityje, Petras Kuizinas ir kiti kaimynai ganę arklius VSV 45.

Tokioj baloj, kurią vadino Sciūru (Ligūnų kaimo lauke ta bala), rado, kad guli didžiausia kaip sienojas gyvatė su aukso karūna VSV 59.

Akivaizdu, kad tokių, kartais net pernelyg gausių topografinių nuorodų yra daugiausia, kai mėginama vieną ar kitą kraštovaizdžio vietą nusakyti svetimam žmogui.

Šitokie toponiminiai tekstai parodo tankų geografinių vietų tinklą, kai kone kiekvienas nors kiek nuo aplinkos besiskiriantis žemės lopinėlis turėdavo savo vardą. Jie atskleidžia ir mentalinį folklorine atmintimi grįstą krašto žemėlapi: kiekviena savaip pavadinta vietelė turi tarsi savo mikroistoriją, kuri gali būti išskleista padavimo tekste, trumpame sakmiškame teiginyje ar tiesiog gyvuoti kaip tam tikras vidinis bendruomeninis žinojimas, kuriam nereikia papildomos naratyvinės artikuliacijos. Toks atidumas savajam kraštui, gebėjimas net menkiausiai vietelei sugalvoti taiklų pavadinimą ir jį vaizdingai paaiškinti kuria intymaus lokalumo įspūdi. Visais atvejais nuoširdžiai norima pagrįsti vietinio kraštovardžio kilmę, pateikiant, kaip tikima, tikrų žinių apie vietovės praeitį, apie įvykį, kuris esą ir lėmė tam tikrą posūkį vietinės toponimikos istorijoje (Kerbelytė 1970: 126). Tokiuose padavimuose galima išvelgti užslėptą mintį, kad juose minima vietovė yra „iškili, reikšminga, verta prisiminimo, o gal ir pasididžiavimo“ (Sauka D. 2007: 193). Pasak V. Vaitkevičiaus, savo tyrimuose įvedančio kraštovaizdžio kaip prirašytos knygos metaforišką palyginimą, šitaip per amžius vietos gyventojai prirašė „kraštovaizdžio knygą, kuri atspindi jų poreikius ir interesus, jausmus ir kūrybą“ (Vaitkevičius 2012: 55), o tokia kūrybiška ne vieną šimtmetį vykusį žmonių ir vietų sąveika atspindima dešimtimis, šimtais ir tūkstančiais vietovardžių ir vandenvardžių (ten pat: 53).

Taigi ką mums gali papasakoti tradicinių mitologinių, etiologinių sakmių ir padavimų pasaulis? Įsitikinome, kad pasaulis yra matomas retrospektyviai, kaip iš praeities mūsų link ateinanti, perduodama ir perimama esatis. Jis taip pat regimas ir iš antropomorfinės žiūros taško – juk visa, kas yra, kadaise sukurta pagal analogijas su pažįstama aplinka, tarsi kokie kasdieniai daiktai, tik žmogiškieji masteliai pakeičiami dieviškais, neretai hiperbolizuotais, dydžiais. Bet, net ir būdamas įvertinamas žmogiškais masteliais, pasaulis yra ir sakralus, nes su visais savo tvariniais yra sukurtas mitinių, o neretai – ir dieviškų esybių. Sykiu šie antropomorfizacijos ir sakralizacijos veiksniai formuoja dar vieną regimojo kraštovaizdžio supratimo folklorinės atminties lygmenį – mums rodosi gyvas, įgyvintas pasaulis: visur matomi gyvybės – kad ir kitokios, mitologinės – veiklos pėdsakai. Toks

aksiologinis santykis su aplinka lemia, kad bet kuris regimojo pasaulio objektas yra išskiriamas iš aplinkos kaip vertas būti prisimintas, įsimintas ir įamžintas folkloro kūrinys tik tada, kai jis yra įvertinamas įtraukiant jį į antropokosmosą. Kita vertus, pamatą jam sudaro kultūrinės atminties apibrėžti bendrumai. Vadinasi, tai yra žodine tradicija perduodamas, jos terpėje atsiradęs ir joje gyvuojantis pasaulio modelis, kompleksiskai sujungiantis ir savo, kaip tam tikros kanoninės bendrakultūrinės duotybės, vidinį struktūrinį pastovumą, ir nenumaldomą kasdienės komunikacijos nulemtą jo elementų kaitą.

ŠALTINIAI

- BILLS – Jonas Balys. Lietuvių liaudies sakmės, kn.: Jonas Balys, *Raštai*, t. 3, parengė Rita Repšienė, Vilnius, 2002, p. 257–532.
- BILMS – Jonas Balys. Lietuvių mitologiškos sakmės, kn.: Jonas Balys, *Raštai*, t. 4, parengė Rita Repšienė, Vilnius, 2003, p. 129–218.
- BIMŽG – Jonas Balys. Motinos žemės gerbimas, kn.: Jonas Balys, *Raštai*, t. 1, parengė Rita Repšienė, Vilnius, 1998, p. 1–5.
- EMD – *Ežeras ant milžino delno: Lietuvių liaudies padavimai*, sudarė Norbertas Vėlius, Vilnius, 1995.
- LTR – Lietuvių literatūros ir tautosakos instituto Lietuvių tautosakos rankraštynas.
- LŽV – „Lietuvos žemės vardyno“ anketos (1935–1939 m.), saugomos Lietuvių kalbos instituto Vardyno skyriuje.
- VSV – *Sužeistas vėjas: Lietuvių liaudies mitologinės sakmės*, sudarė Norbertas Vėlius, Vilnius, 1987.

LITERATŪRA

- Assmann Aleida 2002. Gedächtnis als Leitbegriff der Kulturwissenschaften, in: *Kulturwissenschaften: Forschung, Praxis, Positionen*, Wien, p. 27–45.
- Assmann Jan 1995. Collective Memory and Cultural Identity, *New German Critique*, No. 65: *Cultural History / Cultural Studies*, Spring–Summer, p. 125–133.
- Bumblauskas Alfredas 2005. Vilniaus universiteto istorinės atminties modeliai ir praeities reprezentacijos XIX–XX amžiuje, *Lietuvos istorijos studijos*, t. 16, p. 48–64.
- Casey Edward S. 1998. *The Fate of Place: A Philosophical History*, Berkeley / Los Angeles / London.
- Daugirdaitė Vilma 2009. Pasižvalgymai po folklorinę atmintį ir dabartį: 2009 m. folkloro ekspedicija – tarp Ignalinos ir Švenčionių, *Tautosakos darbai*, [t.] XXXVIII, p. 213–228.
- Eliade Mircea 1997. *Šventybė ir pasaulietiškumas*, iš prancūzų kalbos vertė Petras Račius, Vilnius.
- Górka Anna 2011. Krajobraz kulturowy wsi jako nośnik mitu, *Prace Komisji Krajobrazu Kulturowego*, Nr 15, p. 248–258.
- Gurevičius Aaronas 1989. *Viduramžių kultūros kategorijos*, Vilnius.
- Halbwachs Maurice 1992. *The Collective Memory*, Chicago.
- Ivanauskaitė Vita 2003. Folklorinės tradicijos kaitos ypatumai, *Tautosakos darbai*, [t.] XVIII (XXV), p. 13–29.
- Ivanauskaitė-Šeibutienė Vita 2009. Apie tautosakos pabaigos pradžią: (Šiuolaikinių folkloro ekspedicijų patirtys Donato Saukos tekstų paraštėse), *Literatūra*, Nr. 51(1), p. 87–94.
- Jason Heda 1977. Ethnopoetry: Form, Content, Function, in: *Forum Theologiae Linguisticae 11*, Bonn, 1977.

- Jonutytė Jurga 2008. Tradicinio žinojimo tyrimas: paradigmų kaita, *Tautosakos darbai*, [t.] XXXV, p. 13–24.
- Kerbelytė Bronislava 1970. *Lietuvių liaudies padavimai*, Vilnius.
- 1993. Karaimų sakmės: [Archyvinių tautosakos tekstų publikacijos], *Tautosakos darbai*, [t.] II (IX), p. 208–211.
- 2005. *Tautosakos poetika: Mokymo priemonė etnologijos specialybės studentams*, Kaunas.
- Martinkėnas Vincas 2011. Matai senovės Lietuvoje, *Žemaičių žemė*, Nr. 7, p. 22–23.
- Nikžentaitis Alvydas 2004. Rytų Lietuva lietuvių atminties kultūroje ir politikoje: (Istoriko ir atminties kūrėjo santykio problema), *Kultūros barai*, Nr. 10, prieiga per internetą: <<http://www.eurozine.com/articles/2005-11-14-nikzentaitis-lt.html#>>, [žiūrėta 2012-10-19].
- 2009a. Nuo Vytauto Didžiojo iki Molotovo Ribentropo: kultūrinės atminties politika Lietuvoje, kn.: *Lietuvių–lenkų santykiai amžių tėkmėje. Istorinė atmintis*, Vilnius, p. 363–374.
- 2009b. Laikinosios ir Lietuvos Respublikos sostinių kultūrinės atmintys: lyginamosios analizės bandymas, *Acta humanitarica universitatis Saulensis*, vol. 9, p. 235–246.
- Nora Pierre 1989. Between Memory and History: Les Lieux de Mémoire, *Representations*, No. 26 (Spring), p. 7–24.
- Peltonen Ulla-Maija and Salmi-Niklander Kirsti 2007. Memory and Narration: Interdisciplinary Discussions of Oral History Methodology, *Suomen Anthropologi: Journal of the Finnish Anthropological Society*, No. 32(4), p. 4–10.
- Racėnaitė Radvilė 2004. Structural-Semantic Analysis and Genre Peculiarities of Folklore, kn.: *Ethnic Culture: Traditions and Innovations*, Kaunas, p. 388–395.
- 2011. *Žmogaus likimo ir mirties samprata lietuvių folklore: Monografija*, Vilnius.
- 2012. 'Pasakojantis pasaulis': regimojo kraštovaizdžio raiškos folklorinėje tradicijoje, kn.: *Homo narrans: folklorinė atmintis iš arti*, Vilnius, p. 221–247.
- Rüsen Jörn 2007. *Istorika: Istorikos darbų rinktinė*, Vilnius.
- Safronovas Vasilijus 2007. Ką tyrinėsimė – istorinę kultūrą ar atminimo kultūrą?, *Kultūros barai*, Nr. 7-8, p. 2–6.
- 2008a. „Lietuviškosios“ praeities aktualizavimas kaip tapatumo orientacijos raiška pokario Klaipėdoje, *Lietuvos istorijos metraštis. 2007 metai*, t. 2, p. 59–84.
- 2008b. Praeities panauda palaikant lietuvišką tapatumo orientaciją tarpukario Klaipėdoje, *Acta historica universitatis Klaipedensis*, t. XVII, p. 79–99.
- 2009a. Antrojo pasaulinio karo įvykiai Rytų Prūsijoje Klaipėdos krašto ir Kaliningrado srities atminimo kultūroje, *Acta historica universitatis Klaipedensis*, t. XVIII, p. 87–108.
- 2009b. Santykio su praeitimi bruožai Klaipėdos mieste XX–XXI a. sandūroje, *Istorija: Lietuvos aukštųjų mokyklų mokslo darbai*, t. 76, p. 39–53.
- Sauka Donatas 2007. *Lietuvių tautosaka*, 2-asis leidimas, Vilnius.
- Sauka Leonardas 1998. *Lietuvių tautosaka: Vadovėlis aukštesniųjų klasių mokiniams*, Kaunas.
- Sokolovaitė Lina. Folklorinės atminties beiškant, kn.: *Homo narrans: folklorinė atmintis iš arti*, Vilnius, p. 40–65.
- Staliūnas Darius 2008. *Savas ar svetimas paveldas?: 1863–1864 m. sukilimas kaip lietuvių atminties vieta*, Vilnius.
- Stundžienė Bronė 2007a. Žemaičių folklorinė atmintis, *Tautosakos darbai*, [t.] XXXIV, p. 32–53.
- 2007b. Aukštaitės folkloristės akistata su žemaičiais, *Tautosakos darbai*, [t.] XXXIV, p. 220–242.
- 2011. Empatiškoji kultūrinio kraštovaizdžio versija: folklorinis aspektas, *Tautosakos darbai*, [t.] XLII, p. 15–41.
- 2012. Šiuolaikinė lietuvių folkloristika ir jos metodologiniai horizontai, kn.: *Homo narrans: folklorinė atmintis iš arti*, Vilnius, p. 13–39.
- Sverdiolas Arūnas 1996. *Steigtis ir sauga: Kultūros filosofijos etiudai*, Vilnius.
- Vaitkevičius Vyktintas 2012. Kraštovaizdžio skaitymas su patirties žodynu, *Liaudies kultūra*, Nr. 4, p. 50–61.

- Vedrickaitė Imelda 2000. *Erdvės matmuo Antano Škėmos, Algirdo Landsbergio ir Broniaus Radzevičiaus prozoje*, Vilnius.
- Vėlius Norbertas 1977. *Mitinės lietuvių sakmių būtybės: laimės, laumės, aitovarai, kaukai, raganos, burtininkai, vilktakiai*, Vilnius.
- 1986. Etiologinių sakmių sandara, grožis ir patrauklumas, kn.: *Kaip atsirado žemė: Lietuvių etiologinės sakmės*, Vilnius, p. 5–13.
- 1987. *Chtoniskasis lietuvių mitologijos pasaulis: Folklorinio velnio analizė*, Vilnius.
- Ассман Ян 2004. *Культурная память: Письмо, память о прошлом и политическая идентичность в высоких культурах древности*, Москва.
- Байбурун Альберт Кашфуллович 1993. *Ритуал в традиционной культуре: Структурно-семантический анализ восточнославянских обрядов*, Санкт Петербург.
- Ведерникова Наталья Михайловна 2004. Фольклор как способ отражения культурного ландшафта (по материалам полевых выездов 2000–2002 гг.), кн.: *Культурный ландшафт как объект наследия*, Москва, Санкт Петербург, p. 286–312.
- Неклюдов Сергей Юрьевич 2007. Заметки об «исторической памяти» в фольклоре, кн.: *Studia Ethnologica: Труды факультета Этнологии*, вып. 4: АБ–60: Сборник к 60-летию А. К. Байбурина, Санкт Петербург, p. 77–86.
- Нора Пьер 1999. *Франция – память*, Санкт Петербург.
- Постовалова Валентина Ильинична 1988. Картина мира в жизнедеятельности человека, кн.: *Человеческий фактор в языке: Язык и картина мира*, Москва, p. 8–69.
- Стеблин-Каменский Михаил Иванович 1976. Пространство и время в эддических мифах, кн.: Михаил Иванович Стеблин-Каменский. *Миф*, Ленинград, p. 31–56.

Folk Memory: Retrospective View of the Place in Lithuanian Folk Legends

R A D V I L Ė R A C Ė N A I T Ė

S u m m a r y

The article starts with surveying theoretical premises for the memory research in scholarly works and attempting to define the level of methodological insights that could be useful for revealing problematic of the folk memory as well. For the purpose of elucidating the folk notion of the place memory and the places of memory, the Lithuanian etiological and local legends are analyzed in greater detail, while folk belief legends are also discussed. The attention is focused on the ways of reflecting the reminiscences of the past in different genres of the folk legends, and on the ways of their interaction with landscape in order to turn its objects into memorable places. Also, the axiological evaluation of the visible surroundings that is highlighted by the narratives is paid attention to, since it motivates the possibilities of certain objects to be memorized and remembered, as well, as the treatment of landscape as the memory place, supported by the anthropomorphic view.

In the analyzed legends, the world is viewed retrospectively, as something that comes towards us from the past in order to be inherited and passed further. It is also viewed from the anthropomorphic point, since everything that exists now is understood to have sometime been created according to the analogy with familiar surroundings – quite like the usual things, except that human measures are replaced with the divine ones, which are often hyperbolized. But, although being perceived from the human perspective, the world is also considered sacred at the same time, since along with all its creatures it has been created by mythical or

even divine beings. Together these factors of anthropomorphization and sacralization form another level of perceiving the visible landscape in the plane of the folk memory, making it emerge in front of us as a living or enlivened world, since traces left by the activities of the living beings (although of another, mythical kind) can be seen everywhere. Such axiological attitude towards the surroundings results in singling out of any object of the visible world as worth remembering, memorization and immortalization in folklore piece to be possible only provided that its worth is recognized by incorporating it into the anthropocosmos. Thus such model of the world is transferred by the oral tradition, which has also enabled its appearance and existence; this model presents a complex unity of inner structural stability, characteristic to it as a certain canonic universal cultural entity, and inexorable change of its elements, caused by daily communication.

Straipsnis parengtas vykdant fiksuotos grįžusiojo tyrėjo stipendijos, kurią paskyrė Lietuvos mokslo taryba pagal projekto „Lyčių lygybės moksle skatinimas (LYMOS)“ veiklą Nr. 1.2.1. „Finansinės paramos priemonių, skirtų mokslininkams ir kitiems tyrėjams, taikymas“; darbo planą (sutarties Nr. LYMOS-SP-12032).

Gauta 2013-12-10